

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

**На археологически теми или
Археологията като съдба**

За какво е думата

В представите на мнозина археологията е романтична професия. И това не е невярно. Особено когато се правят разкопки в красива местност и интересните моменти на открития са на фона на природни прелести, а след уморителния ден идват вечери далеч от градския шум. При това, освен очарованието на такава обстановка, археологът преживява и разтърсващото докосване до други, отдалечени от днешния ден епохи - това е наистина вълнуващо.

Но в работата на археолога има и немалко проза. Не е лесно да се осигури прецизност на всяко действие в процеса на разкопките. Изпитание за търпението е овладяването на нормалното любопитство по-скоро да се види и докосне откритието. Различните методи на документация също неотлъчно и задължително трябва да се изпълняват. Често археологическият процес се сблъсква с изисквания и порядък на съвременния живот. Съвременността сякаш има по-големи права от усилието да се уловят и свържат разпилените следи от миналия живот на хората. Такива сблъсъци са особено чести, когато се правят разкопки в живи градове. А повечето съвременни български градове се развиват на благодатни за живот места, отдавна оценени от човека. Корените им са дълбоки, под паважите са надиплени следите на тяхната история. Така е, впрочем, и на много места из старата-прастара земя на Европа.

В България градската археология се ражда в края на деветнадесетия и началото на двадесетия век, когато се появява и развива изобщо българска археологическа наука. Но като че ли не се осъзнава веднага нейната специфика. Не се разработват и налагат особени изисквания на самите градски власти, така че да се осигури от самото начало на преизграждането на възрожденските градове с археологическо наследство право го на запазване на разкритите недвижими останки. И за съжаление, така си остават нещата твърде дълго, повече от половин век след Освобождението. Фатален полувек, през който се разкриват и разрешават или запечатват под нови строежи неочени открития на антични и средновековни строежи. В други страни, някои дори по-бедни в това отношение, градската археология - т. нар. Urban Archaeology, Archeologie

urhaine - се налага като обособен клон на археологията със свои методи и постижения. У нас този термин не се възприе и то, както и в други случаи, по субективни причини - може би ще дойде дума и за това. Но постиженията в археологическите изследвания на градове като Пловдив, Варна, София и още някои станаха известни извън България и предизвикаха голям интерес в много европейски страни.

Благодарение на един проект на ЮНЕСКО, създаден именно поради постигнатото в запазване на археологическите открития в центъра на София, имах възможност да видя как действат градските археолози в други европейски страни, а и аз да разкажа и покажа нещо от софийските постижения при археология на строителство, като че ли софийските дела по мащаби и темпове стоят в челната редица, или поне стояха между 1950 и 1980 година.

Наистина, едва ли в друг европейски град така бурно, богато и смайващо са се появили на бял свят археологическите му богатства. То беше като някакъв взрив от информация за историята на София от времето на дълбокия ѝ корен в праисторически епохи, та дори до запечатаните непосредствено под паважите следи на възрожденския град. През първите десетилетия от свободния живот на България далечната история на София е била писана по случайни находки и по такива забележителни свидетелства за не една епоха като ротондата Свети Георги, базиликата Света София, оцелелите църквици и манастири в близката околност и джамиите в самия градски център. И разбира се - по спомените на старософиянци за вече изчезналото от лицето на града.

След Освобождението София твърде бързо е запечатала под паважите скъпоценните останки на векове и хилядолетия и така в устрема да се обновява като млада европейска столица е пресякла пътя към познанието за собственото си богато минало.

Случи се, обаче, разтърсващо нещастие - бомбардировките над София, особено през януари и март на 1944 година. Тогава бе почти унищожен столичният център. Страхът от нови бомбардировки и разрушените жилища прогониха повечето софиянци из близки и далечни места в страната. Столицата преживя дълги месеци като изоставен тежко ранен град. Купища развалини и тук-там по някоя стърчаща стена - така изглеждаше центърът чак до есента на 1944 година, когато софиянци започнаха да се завръщат. Но същият град ли бе това?

Навярно с идването на власт на комунистите много неща в центъра щяха да се променят, дори той да бе оцелял през войната. Навярно и без пораженията от бомбите мегаломанството на новите управници, подкрепяно от московските консултанти на българските архитекти, на които бе възложено да проектират нов център за столицата щеше да промени основно тази част на града. И наистина, нищо не остана от образа, нито от духа тук, както ги помня от ученическите си години: уютно и пъстро място, гдето естественият ток на живота течеше по естествените посоки на малки и по-големи улици. Може би най-съществената му отлика от създадения след 9-ти септември център бе, че никъде не се усещаше присъствието на така наречените "властови" институции. Дворецът живееше тихо зад красивата си чугунена ограда. Появата на царските файтони и на "каляските" с някой официален гост беше развлечение за минувачите. Никой не прогонваше струпаните хора от "царския" път.

Може би, ако нещата зависеха само от български градостроители те биха съхранили поне част от онова, което създаваше уют и човешка атмосфера в софийския център. Но навярно това не бе така и с подражание на далечния град, откъдето идваха командите, в центъра израснаха пет студени грамади, които затвориха едно мъртво "ларго", което хората пресичат главно под земята.

Твърде скоро след тяхното изграждане като че ли за всички стана ясно, че трябва да се спре "дотук" с този характер на новия център. Голямата грешка обърка и перспективата за неговото доизграждане към запад. Гласно и негласно бе признато, че не може да се допусне адекватно строителство и на западната страна. Там бяха замислили "Дом на съветите" в същия мегаломански стил. Това не стана и разбира се, за добро. Но пък бъркотията сега е по-явна. На западната страна оцеляха някои от старите следосвобожденски непретенциозни постройки, а примиряването на несъответствията е оставено за бъдещето.

* * *

Изграждането на източната част на софийския център започна и премина в напрегнатата обстановка на първите години след 9 септември 1944 г., когато

хората бяха белязани като "свои" и "чужди", т. е. "врагове на социализма". По тънката линия между тези две квалификации се вървеше трудно. А като че ли за безпартийния човек друг изход нямаше. За "свой" той не можеше да мине, а да бъде квалифициран като враг беше много лесно. Достатъчно беше този безпартиен ла бърка някому в очите в близкото си обкръжение - особено в служебното. През цялото си трудово време - 34 години, аз бърках в очите на повече от един човек в музея, в който работех. Но ме спасяваше онова, заради което главно бърках в очите им - особено на две некадърни и мързеливи дами с партиен билет. Съвсем явно неприязнено към мен се държеше особено едната, при това самоуверена "активна боркиня" от не знам кое село в Северна България. Спасението беше, че аз си гледах наистина работата. Човек би казал, че като се занимавах, най-общо казано, със старата история на София, не съм се излагала на опасност от "идеологически" обърквания. Но се оказа съвсем другояче. Оказа се, че да се занимаваш с археология в София значи да влезеш в зоната на "социалистическото ѝ преустройство". А оттук следваха много рискови ситуации, тъй като самото появяване на археологически находки на изкоп за строеж вече ме поставяше в положението на "противник", ако изпълнявам полагащите ми се професионално и служебно задължения.

А аз си гледах работата. И не само я гледах при възможност да правя това, но и когато трябваше да заставам насреща на срокове, на машини, на амбициозни ръководители на строежи, които те искаха да осъществят срочно или ако може предсрочно. А това не беше безкористно намерение. То носеше на строителите, главно, разбира се, на ръководните лица пари, похвали и повишения.

Първите разкопки в София, на които трябваше да работя още като надничар в Археологическия музей бяха на изкопите за строежа на Партийния дом - тогава, разбира се, с главно "П". Там се започна моята одисея на археолог на строителни обекти, а завърши на противоположния край на ларгото, където щеше да бъде и се построи една от централните станции на метрото. Като години това са цели тридесет и три - времето от 1948 до 1980 г.

Не съм мечтала да стана археолог. Обстоятелства, за които все нещо ще спомена по-нататък, ме хвърлиха в тази дейност. Понякога се шегувам, че станах археолог поради бедност, но тази шега е много близо до истината. И после археологията стана моя професия, а софийските старини - моя съдба.

На строежа на Партийния дом

Имаше няколко парадокса при тези разкопки на Партийния дом. За ръководител бе поставен виден учен и партиен човек от НАМ (Национален тогава народен - археологически музей) и бяха включени доста сътрудници от този музей. Тогава аз работех на надница в музея. Постепенно всички участници започнаха да губят интерес към тези разкопки. Чудеса не се появяваха, работеше се трудно - надземни развалини от разрушени от бомби сгради, подземни развалини с посърнал блясък и всекидневни сблъсъци с ръководителите на бъдещия строеж. Стана така, че археолозите от БАН постепенно се отказаха и аз останах сама да се справям, както мога.

Ето го първото странно нещо: едно сравнително младо момиче, завършило класическа филология с втора специалност история, работещо като надничар в Археологическия музей, трябваше да поеме за пръв път в живота си археологическата работа на строежа на една сграда със страшно име. Както покъсно се разбра, нашите археологически дълбочини на това място бяха надминати от дълбочините на партийните секретности. Културните пластове, т. е. тези пластове, в които личат следи от човешки живот тук не бяха много, нито много наситени с останки, защото мястото е извън крепостната стена на античния и средновековен град. И на този пръв обект на "социалистическото строителство" в София, на мястото на бъдещия дом на комунистическата власт се откри един от най-ранните, а може би именно най-ранният християнски храм в Сердика. Както вече добре се знае, комунистическите идеи не можаха да надвият двехилядолетното християнство и в този град, който твърде рано бе го приел като своя религия, бе станал значителен християнски център, а в 343 г. бе избран за място на Сердикийския вселенски събор.

Източно от крепостната стена и съвсем близо до нейната главна източна порта е била построена базилика с три кораба, преддверие и олтарна част на изток. А понеже след признаването на християнството през IV век като официално изповядвана религия започнало масово покръстване на сердикийските жители, до базиликата била построена отделна малка сграда, в

която се извършвал ритуалът на приемане на християнството — баптистерий - на български кръщелна. В пода на баптистерия се откри писцина - малък басейн, облицован с мрамор, е по две стъпала от запад и от изток. През баптистерия е минавал пътят на приемащия християнството. Той е влизал от западния вход на малката постройка с план на църква. Вероятно в западното правоъгълно пространство го е пресрещат свещеник, там се е извяват волята на покръствания и са се изричаш молитви. После той е пристъпвал в писчината, където се е изпълняват ритуалът на самото кръщение със светена вода. Новопокръстеният сердикиец вече е можел да влезе в същия храм като посветен в християнството.

За съжаление, останките на базиликата и на баптистерия бяха унищожени. А сигурно е можело да се намери решение да се съхранят в някакво пространство на огромната новострояща се сграда и така да се запазят материалните следи на едно велико събитие. Но тогава никой в Археологическия музей не е допускар възможността да се пледира такава кауза.

Не исках да се примиря напълно и заедно с архитект Сава Бобчев, който правеше чертежите на откритото (заснемаше, както се казва), решихме да запазим и пренесем в двора на Археологическия музей поне писчината. При тогавашните условия и възможности изваждането от мястото ѝ (на писчината), строена от тухли в надземната си част, стана доста трудно. Трудно бе и пренасянето ѝ и монтирането ѝ в двора на Археологическия музей. После там не бе създадена добра защита за нейното опазване и днес тя е в лошо състояние. А това не бе просто един археологически "обект", а скъпоценно свидетелство за велико събитие.

Мястото, където сердикийци са приемали новата религия стана много значително и за моя живот - както вече споменах, там бе и моето кръщение в археологията. Там се започна дългото ми служене на софийските древности.

* * *

Сега, като си припомням онези вече далечни и трудни години, като мисля за събитията в София, на които бях свидетел и в които участвах по някакъв начин, те се разкриват за мен все по-ясно като зловещи белези на времето. Уви,

София не може да се освободи от тези белези нито скоро, нито лесно. Изграждането на Партийния дом е един от най-тежките печати, които бяха сложени на софийския център.

А целият център тогава бе в развалини, обезобразен и объркан. Не само центърът, но и много жилищни квартали на София бяха засегнати от бомби. Хиляди софиянци бяха останали без дом. В града прииждаха все нови хора, главно от селата. Живееше се гладно и хладно. Но въпреки това се започна този огромен и скъп строеж - дом на Партията, която управляваше.

Половин век по-късно България се чуди как да оползотвори тази сграда - крепост, зад чиито стени са решавани - под чужда диктовка - и съдбините на страната ни, и на десетки хиляди българи, изхвърлени от нормалния живот или изобщо от живота, все по решение на вездесъщите хора на Партията, от тук, от това именно място. Партийният дом, домът на БКП - зловеща грамадна сграда. Заради нея спряха своето оживено весело кръстосване улица Лега, пресечено бе вливането на булевард Дондуков в бул. Мария Луиза, скъса се връзката и изчезна някогашната улица Търговска. На мястото па пъстрота и оживление се изправи огромен надменен хладен Партиен дом.

* * *

Сега, когато БКП не властва над България тази огромна сграда се назовава за точност "бившият партиен дом" и едва ли връзката ѝ с партията БКП (БСП) скоро ще бъде заличена в говора на софиянци.

След 10 ноември 1998 г., когато БКП (БСП) най-после и в България загуби върховната власт, се постави въпросът за какво да се използва бившата партийна крепост. Кой знае защо тя не се превърна в център на култура, не приюти бездомни или неудобно настанени музеи или пък всичко, свързано с музика или пък... или пък... Тя остана една грамада без определено съдържание, без знаково присъствие. Паметник на един тежък полувек, все още не получил цялостна историческа оценка и присъда.

Петдесетте години – открития и загуби

След строежа на Партийния дом започна изграждането на неговия архитектурен и градоустройствен контекст - още четири студени грамади в същия копиран от далеч неокласически стил. Непосредствено от двете страни на партийния дом бяха замислени две "идеологически" министерства - на електрификацията и на партийната повеля България да създаде своята тежка промишленост, колкото и тежко да струва това на нейните граждани. Днес едната от тези сгради е президентство, а другата - Министерски съвет. Естествено, нито проблемите на електрификацията на България, а още по-малко на създаването и управлението на "тежка" промишленост можеха да изпълнят с полезна дейност и тези две грамади.

И накрая, за да заприлича центърът на българската столица по дух на всяко село. Изградиха се "дюкян" и "хан" - Централен универсален магазин (ЦУМ) и хотел Балкан (сега Шератон-София или нещо подобно). Двете министерства и техните задачи бяха създадени навярно по съветска воля. Що се отнася до ЦУМ, той е, според мен, също недоразумение, едно от неподходящите за центъра на българската столица неща. Във времената на недоимък - почти половин век - там се намираха стоки, които другаде не можеха да се купят. И хората мъкнеха по центъра своите ценни придобивки. В разни години от тези времена от ЦУМ излизаха купувачи, натоварени с мрежи с тоалетна хартия, с домакинска електротехника, с корнизи, постилки и завивки, кофи и легени. Мисля, че купуваха главно новите софийнци, онези, които бяха доведени в столицата като благонадеждни, настанени на служби, в квартири на изселени и преминали в други светове. Те имаха пари, те ставаха граждани - и с помощта на стоките от великия ЦУМ.

Нито един знак на духовност нямаше в този софийски център. Църквата Св. Неделя беше глуха - дълги години бе забранено да бият камбаните. Някога църквата и читалището са били знак за центъра на българските села и градове. Сега почти навсякъде из страната о по образа на София, поставиха в центровете по-малки или по-големи цумове сякаш това е най-същественото в живота на българските хора. Впрочем, не се ли зараждаше в най-лош вид консуматорско общество? Хотелът се наричаше по първоначално Представителен хотел. Поради неговото присъствие на това място красивият някога площад Света Неделя, наследник на сердикийския форум, се превърна в огромен паркинг за коли.

Разбира се, не е моя работа да се занимавам с критика на „социалистическия“ център на София. Такъв анализ рано или късно трябва да направят теоретици на урбанизма и социолози. Изглежда, че все още това не става, тъй като част от виновниците са между нас и Мойсеевото пречистващо скитане не е приключило. Казвам всичко това, за да подчертая, че единствено софийските старини – тези, които бяха запазени, одухотвориха центъра, дадох му знаци за неговото (и на София) историческо богатство. И не само това - те го направиха своеобразен, интересен, неповторим. Но това не стана изведнъж. За всяка отделна старина - източната порта, ъгловата кула на улиците Сердика и Искър, църквата Св. Петка Самарджийска, старините "в двора на хотела", както дълго казахме (сякаш не можеха да си имат свое име, а бяха подчинени на този парвенюшки хотел) - за спасяването на всяко от тези възкръснали от миналото места се водеше по отделно, всеки път отново и отново борба. Всяка от тези забележителности на София можеше да бъде унищожена. Сигурна съм, че между хората, които участваха в обсъждането и решаването на съдбата на археологическите открития при строежите имаше и такива, които мислеха различно или поне се колебаеха, как трябва да се постъпи. Но повечето от тях разбираха, че това което ставаше в центъра според партийната воля, не трябваше да се оспорва. Така и правеха.

А аз бях неопитна и тогава наивно смятах, че като обясня, колко важни свидетелства за историята на София се откриват сега и колко интересно е те да се запазят, всички ще ме разберат, ще решат, че те наистина трябва да се запазят. Обикновено съдбата на някакви интересни археологически останки се решаваше от заинтересуваните ведомства - инвеститори и строители. Те пък се допитваха - съгласно постановления и закони - до съответния отговорен институт на БАН. Мнение се даваше от нарочно свикана комисия, председателствана от ръководно лице от Археологическия институт и музей. Идваха хората на място, гледаха уж с интерес, скептично свиваха устни, когато се мъчех да кажа, че си заслужава да се изменят плановете на сутеренните пространства, за да се запази едно или друго. Много често се налагаше тези комисии да са с участието на ръководни лица и от заинтересуваните министерства. Тогава нещата ставаха още по-мъчни за решаване. Български археолози със затворени физиономии присъстваха на споровете ми с такива отговорни лица. Много рядко някой отронваше думи на деликатно изразена защита на старините. С голяма мъка ще спомена, че при една от свиканите по моя молба комисии от Археологическия институт, която се председателстваше от самия академик Миятев, тогава директор на

Института, един от членовете ѝ, уважаван археолог, който през живота си постигна твърде много в разкриваните от него римски градове каза направо, че "да, ротондата Св. Георги трябва да се запази", но двете ѝ странични полуразрушени отделения, както и всичко източно от ротондата били като "гнили зъби" в този нов "социалистически център на София".

Предполагам, че това противопоставяне на моето искане да се запазят разкритите "развалини" не беше само по убеждение, но и свързано с лично отношение - това беше моят първи съпруг. Бях си събрата куража да го напусна само три месеца след женитбата ни и той не ми прости това дълги години, докато бях омъжена за друг археолог от същия институт и то по-малко от година след раздялата с него. Когато пък, седемнадесет години по-късно, през 1967 г. се разделих с втория си съпруг по негово искане, първият бивш стана извънредно мил и любезен с мен... Това е само загатване за тези събития, в които се преплетоха професията и личният ми живот. И сега, припомняйки моите "археологически истории" няма как да не споменавам и такива факти. Не само в този случай, а многократно през годините и минато, и настояще с тези двама мъже, едни от най-видните ни археолози, се отразяваха на моя живот, правеха го твърде труден. В нашето немногочислено софийско археологическо общество, самото то съвсем не свободно от всякакви страсти и пристрастия, беше ми нужно много самообладание, за да запазя във всеки отделен случай достойно поведение.

През 1952 г. започнах работа в Музея за история на София. През първите години там работехме двама, а после трима и само аз се занимавах с археология. Много по-късно групата ни се увеличи, създаде се Археологически отдел.

Но преди да постъпя в този музей, докато още работех в Народния музей (сега Национален археологически) бързо и драматично се разиграха такива събития от личния ми живот, които се отразиха и на професионалния ми път. Трябва да се върна малко към тези времена и случки.

Докато бях надничар или, по-изискано казано - хоноруван сътрудник на стария музей, Теофил Иванов от Античния отдел на музея поиска от директора да включи и мен в състава на групата за работа на разкопки в Ескус до с. Гиген, Никополско. Там работих от м. юни 1948 г. до м. ноември на същата година. Разкриваше се голям сектор от укрепената площ на античния град с много интересни елементи на урбанистиката. Откри се баня и светилище до нея с

многобройни женски дарове - игли за коси, гребени, чудесни малки оловни огледалца с дръжки и изящно украсени рамки; две улици с отлично устроени водоснабдителна и канална мрежа; редица от магазинчета; част от голям архитектурен ансамбъл със станалата по-късно знаменита многоцветна мозайка с театрална сцена и надпис.

Разкопките бяха предизвикани донякъде от строежа на път и дига при вливането на река Искър в Дунава. За този строеж работеха лагеристи. Това бяха принудително "въдворени" в т. нар. "Трудово-възпитателни общежития" (ТВО) мъже на различна възраст. Работеха хора, изпратени тук по различни причини, но преди всичко по политически. Имаше земеделци от "зелените" и членове на други демократични партии, отхвърлени от участие в управлението след взимането на властта от БКП, както и много хора, уличени в "неблагонадеждност".

Работеше се на две, а понякога и на три смени, вечер до 10, 30 часа. Сутрин от 5 часа се запътвахме за Градището, както местното население наричаше развалините на Ескус. Те са били изоставени преди векове и засипани. Гигенчани и жители на близките села ги превръщат в кариера за строителни материали. С тях са изградени голяма част от къщите и дуварите на дворовете, уличните калдъръми, пещите за хляб, настлани отвътре с великолепни римски тухли. Най-високо местните хора ценяха т. нар. бипедални тухли от хипокаустните съоръжения - квадратни, със страна повече от 40 см отлично постижение на римската строителна керамика. На тях се печеше вкусният домашен гигенски хляб

Шест месеца работих там, от ранни зори до тъмно. Когато нощта настъпваше, а лагеристите от последната смяна все още пълнеха с пръст вагонетки и ги тласкаха с ръце по релсовия близо двукилометров път често слагаха върху пръстта слама, запалваха я, за да им свети и така през тишината на полето и мрака с трясък се понасяха тези пламтящи вагонетки. Изважданата от Градището пръст се насипваше по трасето на нов път, който достигаше мястото, гдето река Искър се влива в Дунава.

Най-последно и последната смяна лагеристи поемаше към бараките. Ние с последни сили прибирахме такъмите си и се отправяхме към къщата, в която бяхме наели стаи за хората от "експедицията", както се изразяваха местните жители. Този израз бяха възприели от времето преди войната, когато един италиански археолог, някой си сеньор Фрова получил разрешение да прави

разкопки на този римски град. Той се бе насочил към разкриването на една огромна сграда извън крепостните стени на Ескус, чиито останки и сега са внушителни. Предполагането е, че е служила за римския гарнизон тук.

Шестте месеца в Гиген с дълги работни дни и кратки нощи за отдих, с непрекъснато тичане из обширната площ на разкопките, където все нещо се откриваше ("Госпожице Георгиева, елате тук, елате там" - почти като у Росини), сякаш бяха някаква прелюдия към дългите години на спасителни разкопки по Софийските строежи, които ми предстояха, без тогава да подозирам тази си съдба.

Нито през училищните, нито през университетските времена съм допускала, че ме чака такава професия. Трябва дори да си призная, че за изпита си по археология в Университета не положих особено старание. На въпроса на професор Димитров за разликата между дорийски и йонийски стил и по-специално за фриза при двата стила си позволих да намеся литературни сравнения и даже Херодот. Класическите езици - старогръцки и латински, литературата на тези езици бяха моят път към древността с нейната почти магическа привлекателност, с богатството на идеи и непреходни ценности. Втората ми специалност наистина, е история, но първата към която ме влечеше още от гимназията е класическа филология

Още по-малък бе университетският ми интерес към медиевистиката. Може би нашият професор по средновековна история е бил много добър специалист, но той не успя да ни облъкне с чара на Средновековието. Не можех тогава да си представя, с какво пристрастие един ден ще търся следите на българския Средец сред впечатляващите останки на Сердика, как ще премина границата между Второто българско царство и времето на османското владичество и ще се зароя в неизследваните по археологически път петнадесети, шестнадесети, седемнадесети векове, когато животът в София се променя значително и поради присъствието тук на хора от друга народност и с друга източна култура. Но - по ред, ако успея.

Голямото "разравяне" на археологическите богатства на София стана през 1952 - 1953 г., когато в едно и също време започнаха изкопи за четирите сгради от двете страни на ларгото. Казвам "разравяне", защото то така се започна - с мощни машини, които погълнаха много страници от софийската история, много детайли на миналия живот на града. Всяка от тези четири

сгради бе проектирана от различни колективи и решенията за основите и подземните им части бяха различни.

Най-неблагоприятна за археологическите наблюдения бе работата по основите на дн. Министерски съвет. Сградата трябваше да се носи от бетонни стълбове. За тяхното изливане се копаеха дълбоки до 9 метра правоъгълни изкопи. Т. нар. фусове (стъпки) имаха страна 2-2, 20 м. Работеше се на ръка. Работниците се спускаха с въжета, на които бяха окачени големи цилиндрични кофи. С тях вадеха пръстта, а после с тях насипваха бетонната каша. С тези кофи ме спускаха и мен, когато някой съобщаваше, че при дълбаенето е открита някаква находка.

Дълбочината, до която достигаха, надминаваше археологическите пластове. Навлизаше се не в суха земя, а в черна мазна и мокра, глинеста пръст. Там безспорно се криеха моменти от геологическата история на това място. Но никой не мислеше за такива изследвания. Изкопите се наводняваха, работниците се бореха с тежката кал, с много усилия се изграждаха кофражите за бетоновите стъпки.

Първоначално аз бях включена в тройката музейни хора на този обект. Спускала съм се не веднъж с кофата за бетон. Сега, като си припомням, че в кофата имаше само един газен фенер това ми прилича на епизод от приключенски филм. Но тогава не мислех за такива сравнения. Виках с всички сили да спрат да спускат, когато достигах до следи от човешки живот и се мъчех да откроя и откъртя от мократа пръст някакво парче от глинен съд. Нали казват, че керамиката била азбуката на археологията. Само на такива следи можеше да се надяваме, за да се определи поне приблизително времето на най-ранен живот тук.

Понякога, висейки над мрака в долната част на фуса, остра тръпка минаваше през мен - ами ако макаратата се повреди, ако въжето се скъса, ако работниците се откажат да ме вадят?! Не, разбира се, последното едва ли е допустимо. Но в тъмнината на фуса такива тръпки може да минат и по нервите на смелия или привикналия.

На този обект - ТПр, както слагахме сигнатура на находките, а това е съкращение от Тежка промишленост (сега Министерски съвет) се сблъсках с едно ограничение, с което, уви, трябваше да се свиква на тези строежи: появява се част от нещо, което сигурно е интересно и важно. Но човек не може да се добере до цялото, тъй като е извън фуса! Понякога се показваше мраморна

настилка, друг път - глинена тръба или част от повалена колона или парчета от голяма глинена делва, чиито части изчезват зад стената на фуса. Но очертанията му не биваше да се нарушават - строителите се гневяха и се оплакваха, че се пречи на "социалистическия строеж".

Общо взето, опитите да се изясни предназначението и датировката на откриваното под тази част на сградата на дн. Министерски съвет бяха много затруднени. Този начин на фундиране ни отчайваше. За щастие, не беше така навсякъде. Към север, където бъдещата сграда стигаше до ъгъла на ул. Сердика и площад "Бански" се работеше на широк фронт. Там огромна постройка от XV век е заемала значително пространство. Това е бил прочутият Чохаджийски хан - ханът, в който са отсядали чужденците търговци от Изток и от Запад във времето, когато София е била един от най-значителните и оживени градове в балканските владения на Турската империя. От състоянието на останките му се разчиташе планът: огромен вътрешен двор, обиколен от малки самостоятелни помещения, всяко с изход към двора. Самото име на хана произлиза от факта, че тук са отсядали търговци на чоха - доброкачествено вълнено сукно, тъкано и оцветено в далечни земи, докарано тук с кервани по дълги, трудни и опасни пътища.

До една от стените на хана се откри съкровище от четири и половина килограма сребърни монети - турски и западноевропейски. Те са били поставени в метална кутия. Дълго е било събирано това съкровище, защото в него има монети от три века - от шестнадесети до осемнадесети век включително. В него има монети на Франция от петима крале и от папа Павел V от времето, когато седалището на папата е френският град Авиньон, монети от Испания от времето на Филип IV; монети на Белгийската конфедерация с изображения на рицар и лъв; италиански монети, сечени от Венеция, Пиза, Модена; на Република Рагуза (дн. Дубровник); на Австрия от времето на петима крале; на германски княжествени градове; на Полша, на Унгария и Трансилвания. Турските акчета са близо килограм и половина и са от различни султани от шестнадесети и седемнадесети векове.

Когато собственикът на едно укрито съкровище не е дошъл да си го прибере, това е знак за някаква драма. Но тя ще остане завинаги неизвестна. Такива находки тревожат въображението. Но да се премине една граница и да се навлезе в свободното възпроизвеждане на подказани от находките събития не е работа на археолога.

Много години след като на местата на тези открития се издигаха замислените сгради и дори времето вече бе започнало да ги патинира някакви изкопи за благоустройство на мястото на южния тротоар, който обикаля градината пред Минералната баня отново се натъкнаха на части от Чохаджийския хан. Друго време беше вече. За археологическите открития в София се грижеше Музеят за история на София. Обади ми се за това откритие Главният архитект на София Роменски. Стените, които попадаха в изкопа разчистихме грижливо, документирахме както се полага. Разказвах на Владо Роменски, каква голяма част от Чохаджийския хан загина, за да се направи място за гастронома на ЦУМ. А този малък фрагмент от градежа засипахме грижливо. Защото оцелялото пространство на площад Бански сигурно крие още много от софийската история. И може би ще дойде добър час, когато ще се намерят средства и хора с идеи и възможности и към досега откритото и запазено от археологическото наследство на София ще се прибавят нови кътчета с интересни находки. Надявам се, въпреки че моят оптимизъм се охлажда от обстоятелството, че откак съм напуснала музея не съм научила да се е случило нещо подобно.

Като се връщам отново към преживяванията, свързани със съкровища като откритото под сградата на Министерския съвет, искам да кажа, че никога не съм имала особен интерес към нумизматиката и че с удоволствие насочих към нея една по-млада колега, която постъпи в музея в началото на шестдесетте години. Монетите никога не са ми се виждали като ключ към разгадаването на една по-сложна археологическа ситуация. Много по-свързани с разкриваната картина считах други предмети сред находките. Монетите - паричните знаци - не могат да се идентифицират с една археологическа ситуация, оставена от човеци, които вече ги няма, но които непосредствено са участвали в нейното създаване Монетите са твърде подвижни, не персонални. Знам, че на тези мои думи мнозина биха възразили и дори биха се присмели. Но така усещах нещата. Това не ми пречеше да гледам на тях като на пролука, която ще помогне да се уловят следите на минали събития.

Моите нумизматични познания бяха доста оскъдни. Като завърших университетското си обучение и постъпих на надница в Народния (Археологическия) музей, уредникът на нумизматичния отдел (по-късно вече професор) Тодор Герасимов проведе в музея един непродължителен курс по нумизматика и, разбира се, се включих в него. Това ми даде някакви познания, но главно в античната и по-малко в средновековната нумизматика Тогава

времето след XIV век - времето на турското владичество преди Възраждането бе почти *tabula rasa* за българската археология. Много по-късно, когато вече интересът ми към тези векове бе се изострил и бях преровила всички основни български археологически издания, търсейки публикации за находки от това време, се убедих, че това е просто утвърдена традиция в практиката на българските археолози. Наистина, имаше кратки съобщения за монетни находки от това късно българско средновековие, но неговите археологически пластове и цялата картина, която те могат да разкрият не се изучаваха специално или поне това не беше правило за българската археологическа практика. Може би така се случи поради обектите, на които работих вече самостоятелно (за тях ще разкажа след малко) и които често засягаха тъкмо пластове от XV в. и нататък, но много скоро излъчванията на техните останки ме плениха и аз дълго и често разработвах и публикувах тъкмо късни находки (както глупаво и неизразително казваме ние археолозите) от времето XV - XVII векове и даже от следващия XVIII век.

Съкровището от Чоухаджийския хан не остана единствено свидетелство за оживени икономически връзки със западни страни. В едно открито в Бистрица съкровище наред с турските акчета има 981 дубровнишки, австрийски, полски и испански монети. А още по-богато със западни монети съкровище се откри в софийския квартал Биримирци. Собствениците на тези пари са считали заравнянето в земята за сигурно спасение на богатството си, но те самите, както изглежда, не са се спасили от налетялата ги опасност.

Когато започнаха изкопи за четирите сгради на центъра Музеят за история на София подготви на ул. Сердика до бул. Дондуков голямо и отлично устроено с рафтове и необходимите условия фондохранилище за находките. Директорът на МИС покани директора на Археологическия музей проф. Димитър Димитров да види, какви условия сме създали и да приеме нашето предложение находките да се носят в това фондохранилище за почистване, сигниране и съхраняване. При това не се изключваше след завършване на работата да се реши, дали ще се разделят между двата музея (Народния археологически музей остро се нуждаеше от място за доброто съхраняване на своите собствени фондове от предмети) или ще бъдат оставени в МИС, където ще могат да се изучават и от сътрудниците на НАМ. От страна на МИС бе деликатно загатнато, че някои софийски материали биха могли да бъдат предадени на МИС, че са готови за изложба и пр. Разговорът започна дипломатично и учтиво, но скоро проф. Димитров не само рязко отхвърли

нашето предложение, но каза, че нашият музей е излишен, че те се намират в София и могат да се грижат и за софийската археология. Нашият музей, ако иска, нека се занимава само с нова история. Ние отстоявахме идеята за обхващане на цялата история на града и давахме примери с други страни, особено с Московските положения - тогава винаги се изтъкваше следването на "съветския опит".

Разбира се, беше казано от нашия директор каквото трябва. Но НАМ не можеше да попречи на участието на МИС в наблюденията на строителството в центъра. Така двама души от МИС бяха включени в състава на археологическата група за центъра на София. Виолета Помадова и аз изпълнявахме съвместно своите дежурства и съвместно носехме пликите пълни с керамика в НАМ. Не се намери подходящо място и ги трупяха в преддверието на партера. После директорът бе наредил да се качат на тавана - неизползвано, пълно с боклуци и прах прихлупено пространство. Слез 2-3 години ни помолиха да ги вземем. Мишки и плъхове бяха проявили пликите, с лопата ринеха разсипаната мръсна керамика, с каруца я закарахме в нашето фондохранилище и дълго се мъчехме да турим всичко оцеляло в ред. Само Иванка Жандова беше се мъчила да поставя навсякъде подробни бележки за местонамиране, дълбочина и пр. Но предаването на тези находки от НАМ на МИС стана чак през шестдесетте години.

А през 1952 - 1953 г. в музея нямаше нито едно късче от какъвто и да е археологически предмет. Бяхме разделили многохилядната история на града на две: аз - от дъното на времената до Освобождението; колегата - новите времена!

През 1954 г. на центъра работата бе приключена. Музеят усилено пълнеше колекциите си за софийски градски бит, следосвобожденска история на София, шопска етнография и всичко, което можехме да издирим. Наследниците на софийски родове ни посещаваха и ние ги посещавахме. В единствената ни работна стая имаше постоянно движение. Големи и малки шкафове се пълнеха с предмети. През тези години - петдесетте и шестдесетте музеят много бързо създаде великолепни сбирки от всякакви предмети на градския бит и то предимно на различни вещи от домовете на известни градски фамилии с традиции, със спомени, с уважение и съхраняване на вещи от миналото на своите семейства. Повечето от тези хора се разделяха със своите реликви, за да получат то музея пари за своите елементарни нужди. Българският свят се беше обърнал с краката нагоре. Страдаха хора, които с

нищо не бяха заслужили това. Виновните, според комунистическите управници, отдавна бяха по затвори и лагери, а семействата им изселени. Така че при нас идваха оцелели от бурята хора. Нашето грижливо отношение към техните вещи беше може би някаква утеха. И наистина, ние се отнасяхме с уважение към тези интересни придобивки, радвахме им се, полагахме грижи за тяхното добро съхраняване.

Предполагам, че новината, че музеят изкупува всякакви предмети - от шапки и бастуни до мебели се е предавала от едно на друго семейство и единствената ни работна стая в сградата на ул. Екзарх Йосиф 12 - много голяма стая, за щастие - се изпълваше с подготвени за откупуване предмети. Имаше, разбира се, специална комисия с много известни специалисти от институти и музеи на БАН. Всеки месец свиквахме заседание на тази оценителна комисия и фондовете ни за софийската история и градски бит нарастваха много бързо. Мисля дори, че именно Музеят за история на София даде пръв знак, че такива вещи трябва да се съберат незабавно, докато не са изчезнали, прекроени, преупотребени или просто захвърлени. В онези години хората от бивши заможни семейства, от българската буржоазия - едва създадена за по-малко от стотина години и вече подгонена като народен враг - по всякакъв начин се стараеха да се снишат, за да не ги сполети гневът на управляващи и доносници. Жени с измъчени лица носеха измъкнати от сандъци и тавани дрехи, бродирани и плетени покривки, стари шапки, сякаш излезли от фотографии от началото на века. Оценките не бяха високи, но почти не си спомням случай някой да е възразил и да си е изтеглил нещата. Изплащаше се акуратно и музеят богатееше.

Успоредно с това с голяма грижа издирвахме и събирахме етнографски вещи - софийски носии и селски накити и всякакви дребни и едри неща. Купихме много неща от дома на Константин Стоилов и на други именити личности. Това бе чудесно и пак ще кажа, че нашият музей се появи навреме със своите нови задачи. Защото когато постъпих там той беше градски музей и галерия. Откупуваха се картини, имаше богата фотосбирка и един единствен комплект мъжка белодрешковска носия от шопско.

Бъдещите задачи на музея при неговото превръщане в исторически музей на столицата, който да обхване развитието ѝ от възникването на селище на това място до съвременната епоха и дори да засяга перспективите на града трябваше да бъдат представени пред общинските ръководни органи и приети от тях. Така преминах един урок по отношения с бюрокрацията. Всички

преустройства на статута и задачите му станаха с много подписани от шефовете доклади.

Директорът ни тогава - Симеон Игнатиевски, умен и опитен общинар, допреди да стане музеен директор е бил член на Изпълкома и началник на отдел Култура - ме накара аз да се явя на заседание на общинския съвет. Така се изправих прел пълната заседателна зала и колкото ми стигаше глас прочетох едно резюме от поредния доклад, което трябваше да мотивира решението за преименуване на музея от Градски музей и галерия в Музей за историята и изграждането на София. Това сложно название бе почти точен превод на името на Московския градски музей. По-късно "изграждането" отпадна, а сега чувам, че просто наричат музея "Градски исторически". Хората в залата слушаха, защото доклади на подобна тема по-рядко се чуваха в тази зала. По се засмяха, когато на един въпрос за "изграждането" отговорих наивно, че и крайните квартали на София ще се изградят и благоустроят като центъра. Те, явно, по-реалистично виждаха нещата.

Дисекция на града през късното средновековие.

Настъпи и "моят" археологически ден. Просто започнаха да копаят по бул. Мария Луиза (тогава Георги Димитров) под западния тротоар за канал-колектор, както го наричаха, който да прибере всички видове тръби, кабели и пр. Един ден плочите на тротоара бяха вдигнати и се оказа, че на по-малко от метър под тях - находки! Още съвсем в началото на изкопите се появи едно керамично фрагментче и аз гордо го занесох в музея. Беше парченце от гърне. И по това малко късче се разбираше, че е старо. След много години работа в София, за мен вече не можеше да бъде трудно датирането дори и на малки керамични късове. Но и тогава разбирах, че е средновековно. През двете години в Археологическия музей бях участвала в разкопки в Плиска и Преслав, познавах и средновековните пластове на Ескус, вече бях готова да се привързвам все повече към българските археологически времена.

Много скоро находките от тези изкопи (означавани всички със сигнатура Топл. 54) ме покачиха по-горе в хронологическата стълбица. Защото останките от Второто българско царство почти се смесваха със следи на XV и XVI векове, а някъде и с по-късни, може би попаднали под своето равнище предмети. Така

отново надникнах в това особено време, което все още беше средновековие, а вече - не съвсем средновековно: София пак беше българска, но не само българска; времето си беше все още археологическо, но вече не само археологическо, а и много описано и документирано.

И към откриваното по топлопровода от НАМ проявиха интерес, желание за намеса и особено да се вземат находките, ако им се видят достатъчно значителни. Лично заинтересуван за археологическите останки бе арх. Стефан Бояджиев, чиято аспирантска работа бе върху крепостните стени на Сердика с ръководител арх. Сава Бобчев. Разбира се, техният основен интерес бе за античната епоха. Още непосредствено пред Халите се откри част от хипокауст и естествено те се занимаваха с него.

По-късно, когато разкривахме останките на две малки късносредновековни църкви в отсечката между улиците Пиротска и Трапезица се появи доста хора от Археологическия институт и музей, между тях и Вера Мавродинова. Откритото беше твърде интересно и заслужаваше вниманието на учен като Вера Мавродинова. При това тя бе уредник на Средновековния отдел на Археологическия музей. Не по-малък интерес прояви и уредникът на Късносредновековния отдел при музея Стамен Михайлов. По-късно, при излизането и публикуването на църквата Св. Петка Самарджийска той се занимава накратко и с тази църква.

Двете църкви бяха разположени съвсем близо една до друга. Едната църква, северната, е била преобърната в някаква работилница, а другата имаше запазени стенописи: части от изписаните в олтара фигури на църковните отци, на южната стена части от ктиторски фигури с богати облекла. В югоизточния ъгъл на наоса почти изцяло бе запазена сцената на Йона погълнат от кита. За нещастие, на правите фигури им липсваха главите, вероятно унищожени при изравняване на булеварда (бившето Ломско шосе, после Мария Луиза, после Георги Димитров, сега отново Мария Луиза) - по време на тези строежи.

Стенописите издаваха сигурна и опитна ръка. Според специалистите те са от 17 век. Вера Мавродинова считаше за един от признаците на такава датировка фактът, че облеклата на светци и църковни отци са украсени с много перли.

Тези стенописи бяха свалени от художника Карло Йорданов. Неговата работа бе заплатена (по договор) от Музея за история на София. В този (нашия) музей са и самите извадени стенописи. Защото именно Музеят за история на

София свърши по-трудното и неприятното: да се убедят инвеститори и строители да изчакат да привърши изследването на мястото; да се осигурят средства за възнаграждения на работници и за изваждането и укрепването на стенописите. Всичко това бе свързано с много разпавии и всякакви сложности.

Около и в пространствата на църквите се откриваха гробове, повечето полуунищожени. с дребни находки от облеклото или накитите на покойника, най-често медни пръстени. Но един ден работник от строежа на топлопровода извади от пръстта златно пръстенче. Много тясно, много тънко силно изтрито малко пръстенче. И все пак мълвата, че е намерено нещо златно бързо се пръсна. И на обекта пристигна Теофил Иванов с много строго изискване да се предаде "златната находка" на Археологическия музей. Пръстенчето вече беше прибрано в Музея за история на София, то представляваше нищожен интерес, но в музея внасяхме някои находки в комисия за оценка и откупуване. Парите получаваше доста експедитивно работникът, който бе открил и предал предмета и това стимулираше останалите.

Оценката за златното пръстенче не беше висока и много добре си спомням неудовлетворението на намервача като си получаваше парите. Особено ми направи впечатление една фраза, която той мърмореше, копаейки: "Нищо, аз имам две дъщери, да са ми живи, те са моето богатство".

Може би той се е чувствал онеправдан в сравнение с двойно по-голямата сума, която получи един негов колега за друга находка, най-красивата от тези изкопи: четири сребърни гривни, от т. нар. тип кубелии. Названието е заради двете изпъкнали полусфери, които са част от композицията на украсата. Гривните са съвсем еднакви, различават се само по големина - две по-малки и две по-големи. Но и едните и другите са за изящни ръце, с тънки китки. Но не личи изобщо да са носени. Работил ги е отличен майстор. Среброто е с най-висока проба. Върху извитите пластинки на краищата е приложена отлична филигранна техника - сребърни топчета в гнезда от тънка сребърна нишка. Една от гривните бе счупена на три парчета, явно след намирането.

Софийските златари са били известни като много опитни майстори. Този занаят, който граничи с изкуство е имал в града традиции далеч преди "турското" време. Но и през "турско" златарите са били почитани граждани. Не е случайно, че турските ходжи дълго са се опитвали да привлекат и обърнат в мохамеданство именно софийския златар Георги, който загива на клада за

християнската си вяра. Такива красиви и скъпи предмети като четирите гривни рядко се намират при градски разкопки, защото във време на беда или бягство хората тъкмо тях взимат със себе си. Как са попаднали на това място? Улицата винаги е била търговска, но златарската чаршия е била на друго място. Нейната традиция бе запазена преди преустройството на центъра след Втората световна война както в характера на една малка уличка - мисля, че се казваше "Дрин", така и в друга вече изчезнала улица "Търговска", която се спускаше от бул. Дондуков към площад „Бански“ и там се намираха съвременни бижутерски магазини.

Работниците, които бяха свидетели на откриването на гривните, не си признаха, че те са разчупили едната от тях. Аз не присъствах в момента на самото намиране, тичайки нагоре-надолу по дължината на целия изкоп. Но тук научих нещо за реакциите на такива хора и то се потвърждаваше и в други случаи: първото им движение като извадят някакъв предмет е да го насилят с ръце, да се опитат да го счупят или извият. Какво ги беше накарало в този случай да ударят с кирка по непокътнатия красив предмет? Дали нежният звук, който подсказваше, че има нещо невидимо между пластините в двата края? А това са миниатюрни сребърни зрънца, чийто звън при движение е едва доловим, но придава още по-голямо очарование на тези накити.

Разбира се, това не може да се случи на редовни археологически разкопки, при които работят наети от самите археолози хора, които са задължени да спазват техните указания и да се отнасят внимателно с намерените предмети. Но на софийските изкопи за топлопровод много зависеше от добрата воля на работника.

Скъпоценни свидетелства за източната градска култура.

Сребърните гривни, открити при изкопите за топлопровод бяха чудесен знак за развитието на местни български ювелирни традиции. Но сякаш като още едно потвърждение за възприемането на далечни традиции от Изтока тук в София се появи една изумителна находка - три каменни калъпа за сфероконуси. Разбира се, така съобщено това определено не казва на читателя нищо и се иска задоволително обяснение на тези думи.

Сфероконусът, както името подсказва, е своеобразно съдче, което се състои от горна сферична част, която завършва с тясно гърло и малък отвор и долна остродънна, като обърнат конус. Глинените са по-близки до кълбо и се обясняват като средновековни бомби, пълнени с някакво избухливо вещество. Те са груби, дебелостенни и се намират обикновено покрай крепостни стени. У нас са намерени в Плиска.

Каменните калъпи от София са били предназначени за отливане на метални съдчета. високи около 15 см. Формите за отливане са създаващи богато украсени с релефни мотиви отливки, вероятно от бронз или сребро, а едната от тях е за съдче с формата на птица. Най-вероятно те са били пълнени с парфюми.

Софийската находка от три пълни каменни калъпа е най-голямата известна досега в света. Тя е свидетелство за изтънчен източен лукс, достигнал до София. Но дали тук е трябвало да остане? Откриването ѝ на строежа на сградата на днешния Министерски съвет, т. е. в района на златарската чаршия подсказва, че може би софийските златари са произвеждали или са искали да произведат такива редки, скъпи и красиви изделия. Но от самите изделия няма и следа. Може би са били твърде скъпоценни, за да попаднат сред рушевини, а може би са заминали далеч от мястото, където са ги работели.

Това откритие е един интересен полъх на източни благовония. без подобие в Европа. Най-близката находка са два каменни калъпа от древния Милет на Малоазийския бряг. Незнайни причини са донесли трите калъпа за метални съдчета за парфюми до София. Предположенията биха били фантазии по-скоро, отколкото основателни и единственото обяснение за такива находки е кръстопътното място на София и пъстротата на живота тук във времето, когато тя е в центъра на балканските владения на една могъща империя, която също иде от Изток...

Споменах по-горе, че при изкопите за топлопровод на бул. Мария Луиза се откриха две църквици една до друга, едната обърната в някаква работилница, а другата със запазени стенописи. Около втората, която вероятно е разрушената при регулацията на софийските улици при кмета Димитър Петков имаше гробове. Такава е била твърде дълго практиката в София, а и в други градове -погребвали са в църковните дворове. Едва през 19 век една богата софиянка, кокона Марица, както тогава се наричали софийските госпожи, подарила крайградско място за гробища. Та се наложи да се разкрият гробовете около тази църквица. някои полуразрушени. В пръстта близо до

олтарната част се намери отделен череп на. както изглежда, ненормален човек, вероятно дебил. Това личеше по лицевите кости, особено по костите на челото - малко, със силен наклон назад към темето. С този череп се зае да се занимава палеоантропологът д-р Боев, който потвърди, че се касае за ненормална форма на главата. По-късно той не можа да ми даде по-точни констатации от изследването - беше изгубил черепа в избеното помещение на Морфологичния институт, където складираха изпращаните му от разкопки из цяла България кости.

Тази находка - череп на малоумен - е свързана вероятно с обичая при църквите да се приютяват и живеят от подаяния недъгави и малоумни хора. В записки от началото на века има сведение, че такъв "юродивец" е живял при църквата Стара Св. Петка на ул. Цар Калоян, в двора на Софийската митрополия.

През тези първи години на разкопки в София от Археологическия институт и музей често ми бе показвано, че тяхно е правото да се намесват, да се включват като ръководители на обекти, които изглеждаха привлекателни и обещаващи. И слава Богу, че в онези години бе така! Защото един такъв привлекателен обект - църквата Св. Петка Самарижйиска - етапа повод за една дълга история, която амбицията на един човек предизвика и която приключи може би едва с края на неговия жизнен път. Става дума за писателя Николай Хайтов.

Настъпи моментът, когато трябваше постепенно да се разчистват и оформят пространствата около новопостроените сгради. Пред външно завършената сграда на бъдещия ЦУМ още се издигаше едно високо здание - на т. нар. Еврейска банка. Мястото бе на вливането на бул. Дондуков в площад Св. Неделя, на ъгъла на бул. Мария Луиза и бул. Дондуков. При строежа на тази банка е било проявено уважение и защита към малката църквица. Някога е била подържана от еснафа на майсторите на самари, самарджийския еснаф и затова така се нарича - Св. Петка Самарджийска.

Не се знае точно, кога е построена тази църквица - дали в края на Второто българско царство или през следващия петнадесети век, вече по време на турското владичество. Този тип матки еднокорабни църкви е характерен и за двете възможни датировки. Като че ли по-убедителна е първата. Но пък изследователите на нейните стенописи ги датират в XV век. Изписвана е била на два пъти - запазени са частично стенописи от XV в. и от XVII в. Голямото

са нещастие за тези стенописи, които са много интересни е, че след Първата световна война някой в Софийската Митрополия е решил, че църквата трябва да се изпише наново.

Нов пласт мазилка е бил положен върху ценните стари стенописи и върху него е работено с блажна боя! При това преди полагането на този нов пласт старата живопис е била начукана с остър инструмент, така че новата мазилка да се закрепва по-добре. И това "модернизиране" е нанесло тежки рани на старината.

Отстраняването на това разрушително и некачествено последно изписване стана много трудно. Тук работиха последователно двама художници. Първият, проф. Кирил Цонев е известен повече като живописец, а вторият - Карло Йорданов беше именно художник консерватор-реставратор в Археологическия музей.

Изследването и публикацията на стенописите е направено от Стамен Михайлов, тогава (през петдесетте години) уредник завеждащ отдела за късно средновековие и художествени паметници в Археологическия музей. Неговото изследване за стенописите е публикувано в Известия на Археологическия институт, книга XXII за 1959 г.

Работата по разкриването и закрепването на старите стенописи се уреждаше и заплащаше от Музея за история на София, както и малко по-късно от археологическото проучване на вътрешността на църквата и непосредствената ѝ околност.

Вече новите строежи в тази част на центъра бяха завършени, отстранени бяха и последните останки от полуразрушени сгради от предвоенна София. Между тях особено високо се издигаха стените на еврейската банка, приютила някога самата църква Св. Петка Самарджийска. Ларгото беше пече освободено, в северозападния му край стоеше съвсем неугледната външно църквица.

Разбира се, тя не влизаше в проекта за ларгото и някои смятаха, че трябва по най-бързия начин тя да изчезне. Тогава нашият музей се залови с нейната защита. За културата в Столичния съвет отговаряше Вълка Горанова, бивша партизанка, човек е голяма власт в Софийската управа. Начело на културата в държавен мащаб пък стоеше Вълко Червенков. добре известна политическа фигура, член на Политбюро на Българската комунистическа партия и бъдещ

генерален секретар на БКП. Музеят като културна институция беше в ресора на Вълка Горанова. Трябваше именно към нея да се обърнем с искане да се запази църквата.

Времената никак не бяха благоприятни за това. Самото ръководство на българската църква не се намеси за защита. Нашият директор (на Музея за история на София), бивш член на Изпълкома на НГНС и отговарящ за културата, земеделец, след реабилитирането на Георги Трайков, с когото е бил в конфликт, изпада в немилост. Той се познаваше добре с Вълка Горанова и се опитваше да ѝ обясни и да я спечели за каузата. Естествено, трябваше самата Вълка Горанова да посети старината и да вземе отношение. Съобщиха ни, че е тръгнала за там, ние с шефа скочихме също натам. Но се оказа, че мястото е "отцепено", както сега се изразяват, защото там ще дойдат Вълка Горанова и Вълко Червенков. Разрешиха ми да отида в църквата, за да дам някои обяснения, ако е нужно.

Тогава църквата не стоеше както е сега в подлеза като на пиедестал, а стъпваше на своето естествено ниво. Не бяха разкрити основите ѝ и не беше създадено това подземно пространство, през което сега се минава. Влизаше се, разбира се, от запад, през първоначалната врата. Това, което можеше да се види не беше блестящо. Вътре беше полутъмно. Беше вкарано подвижно осветление. Стените бяха покрити с рани и стенописваните сцени трудно се разбираха. Правеше впечатление само подът, покрит с бели мраморни плочи от разрушена градска чешма от XVII - XVIII век.

Посещението трая кратко. Аз стоях на известно разстояние, за да не изглежда, че се вслушвам в разговора им. И все пак чух ясно следните разменени думи:

Вълка Горанова: "А бе, много е разрушено, бе Вълко!"

Вълко Червенков: "Ами разрушено е, ма Вълке, нали е старо!"

Олекна ми, спадна малко трепетното ми напрежение. Важните хора излязоха от църквата и без да кажат нищо повече се качиха на колите и си заминаха. Прибрахме се в музея - по-право в единствената ни работна стая на ул. Екзарх Йосиф 12 и зачакахме обнадеждени.

Църквата остава - такава бе решението. Трябва да кажа, че не мога да мисля за това решение без за отдам заслужено признание на тези, които го взеха. И така църквата оцеля, самотна малка неугледна постройка сред

необичайното дотогава за тази част на София ширнало се пространство. Това беше първото спасяване на "Св. Петка Самарджийска". Тогава не знаех, че тя още веднъж ще бъде сериозно застрашена, може би много по-застрашена.

Стоеше си на мястото църквичката, не много угледна, но все пак запазила пил двускатния си покрив в своите стенописи образите на пророците по свода, част от лицето на Христос Емануил - младия Христос и по стените в правоъгълни рамки главните събития от неговия живот.

Един ден минавам покрай църквата на път за музея и що да видя: работници свалят керемидите от покрива на Св. Петка. Отидох веднага при тях и почнах да разпитвам, какво правят. Отговориха ми, че ще се промени покривът, тъй като сега е много грозен.

Това се правеше по нареждане и проект на Института за паметниците на културата. Директор тогава беше архитект Борис Марков. Този наглед добродушен и сигурно добронамарен човек беше човек с минало. Бил е емигрант в СССР дълги години и даже - едър, силен и русокос - повече приличаше на руснак, отколкото на българин. Та той беше решил да придаде по-естетичен вид на покрива: да се махнат керемидите и дървената конструкция под тях. Църквата имаше отлично изработен пол)цилиндричен свод и според замисъла на института след като се разкрие изцяло сводът трябваше да бъде облечен с медна ламарина. Така и стана. Към това нелепо преобразование и за "по-голяма красота" по двете дълги стени на църквата към ламаринената облицовка бяха направени цветарници, засадени с цъфтящи градински цветя, мисля, че бяха петунии. Получи се, както се казва, нещо като нищо.

Никакъв външен знак нямаше, че това е църква, освен издадената па изток апсидна стена. Приличаше на някакъв странен бункер, но пък блестящата медна ламарина и двете цветни лехи по дължината на покрива го нравеха да изглежда като украшение в пространството между строгите фасади на новия център, в ос с партийния дом!

Връщам се към момента, когато видях работници да вдигат керемидите от покрива. За мое най-голямо удивление по билото на свода бяха наредени глинени кани, изправени една до друга в редица от единия до другия край на свода! Такова нещо не само не бях виждала, но и не бях чувала да е правено някъде. Известно е, че в елените на църкви се вграждат кухи керамични тела, които създават по-силен резонанс на църковното пеене. Но на покрива повече

от петдесет кани - за такъв строителен похват не знам и до сега друг пример. Без съмнение целта е била да се създаде подпора за билото на покривната конструкция, при това възможно най-леката чрез тези здрави добре изпечени кухи тела на глинени стомни.

Веднага се качих на покрива. Бях с доста високи токчета на обувките и с някаква пролетна рокля, но без притеснение подавах един по един съдовете на работниците, които услужливо ги подредиха край църквата. Почти тичешком отидох в музея и след 2-3 часа всичко бе прибрано там. Набързо бях направила снимки - тогава се работеше само с чернобял филм, а и снимките не станаха много сполучливи. Но все пак тази необикновена находка бе документирана. Беше истински шанс, че точно при откриването на първоначалната конструкция минавах покрай църквата.

Години по-късно, когато готвех публикацията на това откритие имах щастие отново: в една приписка към богослужебна книга от църквата Св. Петка Самарджийска се казваше: "Да се знае кога Маноте грънчар (sic!) даде грънци кога се правеше на Св. Петка покрива". И приписката е датирана в 1802 г.!

Може би на читателя всичко това се вижда незначително. Но не е така. Тук се установяват едновременно много факти:

1. За този, който се занимава с керамика изведнъж се откриват петдесет съда, от които най-много кани за вода с еднаква форма и големина, освен това ибрик и стомна от едно и също време.
2. И всички те са точно датирани в 1802 г.
3. Дарил е тези съдове грънчарят Мано - явно не само самарджиите са се грижили за малката църквица, защитавана, поправяна и оцеляла до Освобождението, а и след това!
4. И най-сетне изобретателността на майсторите, които са подменяли керемидения покрив е наистина забележителна. Те са спасили от попукване петвековния свод, като са олекотили покрива над него.

Това малко наглед откритие е публикувано в Известия на Етнографския институт и музей през 1963 г.

Но и с това не свършват перипетиите на Св. Петка Самарджийска. Тя бе отново застрашена през 1967 г., когато се строеше подлезът между хотел Шератон и ЦУМ.

Времето на подлезите.

Това бе нов етап от строителната дейност в сърцето на софийския център, изпълнен с напрежение, усилия и тревоги и - все пак - със забележителни придобивки за София. За сега пропускам другото, за да разкажа за следващото голямо изпитание за църквата Св. Петка Самарджийска.

Тогава аз работех основно на подлеза пред партийния дом, а една колега - Кунка Рогева - следеше работата около Св. Петка. За съжаление там не можах да се проследят по-цялостни строежи, но както навсякъде в тази част на града празно място нямаше.

Подлезите бяха замислени като подземни връзки за двете страни на огромната ширина на това ларго, съвсем не по софийските мащаби, но разбира се, по мащаба на заграждащите го пет нови сгради. Казват - не съм сигурна в това - че ускоряването на тези строежи било предизвикано от нещастен случай с минувач, който пресичал ларгото близо до партийния дом и бил ударен от кола.

Така или иначе, подлезът пред партийния дом стана причина да се открие източната порта на крепостната стена на Сердика и Средец и главната улица от изток към центъра, наричана в римското градоустройство *decumanus principalis*. Проблемите, които възникнаха след откриването на източната порта с фланкиращите я кули предизвикаха много срещи с ръководни лица. Министър на благоустройството и архитектурата тогава бе Пенчо Кубадински, видна партийна фигура. Министерството му се помещаваше в сградата, която сега е на Министерския съвет. Стана така, че няколко пъти трябваше да участвам в съвещания, свързани с възникващите при строежа на подлезите проблеми със старините и министър Кубадински бе разпоредил да влизам в министерството без формалности.

На едно от тези съвещания се постави въпросът - за окончателно решаване на съдбата на църквицата "Св. Петка Самарджийска". Усложнението идваше от това, че църквата с височината си надминаваше равнището на околното пространство на ларгото и практически паважът би отрязал горната

й част. Присъстваха както ръководителите на националния институт за паметниците на културата, така и ръководството на Софпроект, начело с директора арх. Ганчев, който отговаряше за проекта, също представители на Управление Архитектура с Главния архитект Роменски. Започнаха да се правят предложения едно от друго по-неприемливи или неизпълними. Например един от консултантите на НИПК предложи църквата да се подкопае дълбоко и да се поставят под основите ѝ метални дискове, които после да се вадят един по един, така че тя постепенно да спада до необходимото ниво, при което църквата да остане под нивото на подлеза.

В края на краищата се избистри разумното решение подлезът да има централна открита част и пространството около нея да е под покрив, както и бе осъществено. За това решение изигра роля и съображението, че така централното пространство ще е видимо, с естествено осветление, което ще бъде достатъчно за целия подлез. Но тогава Пенчо Кубадински изведнъж каза: "А бе нещо не ми харесва този покрив на църквата с лъскавата медна ламарина. Къде в България има стара църквица с такъв покрив! Навсякъде те имат двускатен покрив с керемиди." Това вече дооформи решението за сегашния външен вид на църквата "Св. Петка Самарджийска".

Но и с това не се изчерпиха проблемите около тази църква. Мри разкопките на проф. Стамен Михайлов се откриха гробове и извън църквата, и в нея. Установи се и съществуването на останки от голяма, вероятно раннохристиянска църква, върху развалините на която стъпват на места основите на Св. Петка.

Моето мнение беше, че теренът около Света Петка трябва да се оформи е лек наклон към нивото на подлеза: че в църквата трябва да се влиза от запад, както е било; че разликата между нивото на подлеза, което е по-ниско и това на църковния праг трябва да се преодолее с няколко стъпала, които да водят от подлеза към църковния вход. Но се наложи предложението и проектът на арх. Мушанов, който е и реализиран: старият същински вход бе затворен, изградено бе пространство под църквата; и от това пространство една нова стълба води към пробив в северната стена на църквата и така се влиза в наоса. Новото подземно пространство бе "осмислено" с една мраморна плоча с доста дълъг надпис, чийто авторе Стефан Продев. Надписът гласи:

„Първите от нас легнаха в тази земя преди седем хиляди години. Бяхме серди, елини, римляни, славяни, византийци, българи. Всеки от нас е оставил нещо в

този град, търсейки истината за себе си и за света. Каменните късове които вие, нашите потомци, изравяте от земята, помнят нашите стъпки и съдби, пасове и мечове. Много от надписите по тях са съчинени от нас за славата на този преславен град, който никой не може да унищожси. Расте градът над нашите кости все по-красив и по-могъщ под сянката на Витоша, нашата обща майка. От нейната вечна плът бе заченат то, за да се превърне в духовна връзка между Изтока и Запада. От нейната плът и нашата тленна прах, която лелей в краката ви и ви благославя Нека нашите мъртви богове и шините живи дела закрилят и умножават честитите дни на Сердика-София. Нека всеки жив, който идва на смяна знае, че ние, хората, идваме и си отиваме, но градът остава. Не ние смъртните, братя и сестри, а той е роден веднъж и завинаги. безсмъртен като слънцето и звездите над него. Затова чест на вас и поклон на него. Вечният!“

Проблемите около църквата "Св. Петка Самарджийска" получиха ново, безкрайно усложнено продължение след като писателят Николай Хаити излезе с хипотезата, че в олтара на църквата бил тайно погребан, всъщност препогребан Васил Левски. Трудно е да се пресметне, колко време и сили на много хора бяха ангажирани с дискусията по тази хипотеза. Тя бе отхвърлена още в самото начало със солидни и явни аргументи. Но Хайтов не прие официално обявените решения и продължи да настоява на своята хипотеза. Издаден е от БАН специален сборник по този проблем със стенограми на съвещания и обсъждания и заключение в смисъл, че не може да се потвърди Хайтовата хипотеза. Но и през тази 2002 година Н. Х. поднови своето настояване след години мълчание и малко (само 2-3 месеца) преди своята кончина ми се обади по телефона и отново постави въпроса за разкопките около църквата. На моите думи, че той добре знае, че не аз, а Стамен Михайлов ръководеше тези разкопки, Хайтов отговори: "Да, но Стамен Михайлов вече не е жив."

Не зная как стана, но още в онези години атаката на Хайтов се пренасочи към мен. Това е дълга и неприятна история. Но тя е свързана с работата в центъра на София и ще се опитам да я разкажа накратко и щастейки паметта на покойния вече човек.

Писателят Николай Хаитов бе с намерение да напише романизирана биография на Васил Левски. Това зная от самия него. По времето, когато

трябваше да се отстоява запазването на църквата Св. Петка Самарджийска почти в средата на ларгото, което трябваше да завършва на запад с Дом на съветите - подражание на Москва - професорът от богословския факултет Гяуров се опита да добави към аргументите и предположението, че в църквата е пренесено тялото на Васил Левски, погребан след обесването на друго място. Тогава това не предизвика веднага оспорване. След известно време това предположение бе подхванато от Николай Хайтов, който търсеше потвърждение в открит гроб в самата църква и то в олтарната апсида. Неоспорван бе фактът обаче, че долните крайници на този скелет се откриха под основите на апсидата, което показва, че гробът е по-стар от църквата Св. Петка Самарджийска. Най-вероятно този гроб е свързан с по-стар храм на това място. А наличието на по-стар храм се установи при разкопките около Св. Петка Самарджийска. Хайтов защитаваше много амбициозно и дори агресивно тази своя хипотеза. Стигна се дори до там, че на църквата бе поставена неизвестно по чие нареждане плоча с надпис с такова указание - за гроб на Левски в църквата. Дискусията мина през масмедиите, стигна се не само до обсъждане в Средновековната секция на Археологическия институт (където участваше и Хайтов, но тезата му бе отхвърлена), но и до голяма дискусия в Българска академия на науките под председателство на академик Николай Тодоров през 1986 г. без промяна на становищата на всички учени, които участваха в нея, но с неопределени заключителни думи на Николай Тодоров. Материалите от тази дискусия, както и всичко друго, появило се в печат по въпроса за гроба на Васил Левски и хипотезата на Хайтов се отпечата в специално издание на БАН, озаглавено „Археологически данни по спора за гроба на Васил Левски в църквата "Св. Петка Самарджийска". Документи и становища!“, 480 с., БАН, 1988 г.

Както споменах по-горе, няколко месеца преди да почине Хайтов ми се обади с въпроси за разкопките в "Св. Петка", които явно целеха ново подхващане на спора. Той дори поиска да се срещнем, аз не отказах, но се случи така, че срещата не се състоя. Не след дълго Хайтов почина, на 82 г., изпратен с почести като писател с голямо значение, прозвуча дори сравнение с Иван Вазов.

Всичко това е минало. За мен го е тежък спомен от едно време, в което съществуваше риск да се наложи някакво мнение не поради неговата достоверност, а поради възможностите на автора му.

За чест, обаче, на това време, всъщност на петдесетте години, случи се нещо много съществено и ценно за страната и за София: за да се запази една стара църква бе "продупчен" центърът. Без нея той би изглеждал различно и би се свързвал по друг начин с булевардите, които се вливат или преминават през него; може би ако го нямаше този правоъгълен отвор в него по друг начин би се решило и пространството западно от него. Но сега градоустройствената жертва е реалност и се възприема от тези, които идват в София като една градска особеност, като един голям, дълбок поклон на съвременността към миналото на града, като знак на голяма почит към векове отстоявания малък храм. И това бе постигнато във време на господство на комунистическата партия в живота на страната ни. Многократно, придружавайки различни официални гости на града или пък особено специалисти в областта на археологията и културното наследство, на градоустройството и архитектурата не пропусках да подчертая това забележително дело на София. След много загуби при строежа на петте здания, които ограждат ларгото именно археологията и старините от незастроените пространства стопиха донякъде студенината на тази рамка и придадоха на центъра одухотвореност.

Зелена поляна или археологически богатства.

Днес и, надявам се, завинаги София има в своя център един друг забележителен прозорец към многовековието си. Заграден е от четири страни с новите постройки (от петдесетте години), но три прохода през тях водят към това удивително място, в което сложно се преплитат античност и средновековие." Това е вътрешният двор между хотел Шератон, Президентската сграда и сградата на Детмаг.

След построяването им в началото на петдесетте години това място бе затрупано с останки от разрушения и строителни отпадъци. Предстоеше да се почисти и благоустрои. По план то трябваше да има обиколна улица и зелена площ в средата с т. нар. водно огледали. Възползвах се от започването на тази работа и поисках да се осигури първо археологическото проучване. В западната част на вътрешния двор ротондата Св. Георги бе в окаяно положение и също се нуждаеше от разчистване и консервация.

Някога, в моето детство ротондата бе оградена с висока чугунена ограда върху каменен зид и това бе любимото място на книжари антиквари, които по тази ограда и край нея подреждаха своите скъпоценни стари книги. Тук разполагаха кошниците си и цветарки. В източната част на това почти кръгло площадче около ротондата Лък имаше малки магазинчета за пасмантерия, копчета и всякакви други дребни стоки и, струва ми се, някаква бирария. Беше живописно място, по своему романтично.

Работата започнахме през 1955 г. Бях успяла да въведа практиката да получаваме за разкопки, свързани със строителство работниците, да се осигуряват и заплащат от инвеститора на строежа.

За този случай бе уговорено да се плаща от средствата за т. нар. "представителен" хотел, сега Шератон-София. Инвеститор беше един млад архитект от отдел Капитално строителство на Съвета (сега общината) Димитър Шишков. Беше умен, интелигентен и оправен човек, безпартиен, но облечен в доверие. Казвах за него, че е роден за своята работа, свързана с изразходването на големи суми. Вече го познавах, тъй като службата Капитално строителство беше в същата сграда на ул. Екзарх Йосиф 12, в която се помещаваше и музейната стая (кабинет на директор, работна стая на всички уредници, канцелария и т. н.). Именно арх. Шишков осигури финансирането на разкопките около ротондата Св. Георги, т. е. около централната ѝ част, която единствено бе видима и известна преди тези разкопки.

Това проучване даде възможност да се изяви ротондата в пълния ѝ план: на запад с едно кръстовидно пространство и след него с овално преддверие. Това преддверие се откри още при изкопите за хотела, но за съжаление и тази негова част, и попадащото под алеята край източния вход за хотела бяха разрушени.

Работата на Св. Георги се ръководеше от Иван Венедиков със съдействието на архитекти от Археологическия музей. На тези хора се дължат публикациите за ротондата в Сборник Сердика. Тук съвсем накратко искам да спомена, че мненията за първоначалното предназначение на тази великолепна сграда са доста различни като се почне от изследванията на Богдан Филев и архитект Карасимеонов, публикувани в монография и в изданията на Археологическия институт и се стигне до тези на Иван Венедиков, Теофил Иванов и дори на съвсем невероятната хипотеза на арх. Стефан Бояджиев за

езически храм с кръвопролитни жертвоприношения вътре в него и отвор на покрива и пр. и пр.

Аз си позволявам да се присъединя към предположението, че тази строена в края на III век или в самото начало на IV век красива сграда е била церемониално място, където се осъществяваш тържествени празнични ритуали. Има сведения, че в Сердика са се случвали и събития, засягащи дори управлението на империята.

Ротондата е била превърната в църква вероятно през VI век. Тогава източната ѝ част е била отделена за извършваните зад олтарната преграда тайнства. По вероятно тази преграда все още е била ниска, с каменни плочи, така че красивото пространство е продължавало да въздейства със своята цялост. И сега, въпреки недостатъците, които човек забелязва в начина на представянето му, то е внушително и красиво. Но, за съжаление, неговите достойнства искат добър гид. Някой трябва да ви ги посочи, да ви ги разкрие. Твърде наситено е всичко тук, особено защото към архитектурните достойнства се прибавя натрупването на стенописванията. А от тях са оцелели фрагменти. Да се открие сред тях великолепното лице на един от летящите ангели не е лесно. А да се излезе от ротондата без да си го видял е жалко - това е загуба за преживяването.

Разкопките източно от ротондата бяха извършени през 1955 - 1956 г., а някои допълнителни проучвания станаха през 1958 г. Първоначално от Археологическия институт определиха за техен представител, което ще рече за главен ръководител Станчо Станчев, който вече от пет години бе мой съпруг. Работата на това място коренно се различаваше от разкопките, които той ръководеше или в които участваше. В Плиска, Преслав, Виница, на некропола при Нови Пазар и другаде той можеше да организира и провежда работата със същинското изисквано темпо - бавно, с възможности за продължителни наблюдения и пълна документация. В София, в центъра винаги археологическата работа се подчиняваше на изисквания, свързани със строителство и благоустройство, а освен това стратиграфията, т.е. натрупването на пластове от останки според хронологическия ход на живота. В София не беше така - стратиграфията бе нарушавана както от непрекъснатия живот на това място през вековете, така и от ново, модерно (изразът е свързан с време, а не със стил) строителство. И едното и другото унищожаваше или разбъркваше археологическите останки. Това правеше работата не особено привлекателна и много по-трудна. Така или иначе, аз бях археолог, който

работи в специализиран за София музей и трябваше да си поема този товар. Станчо Станчев разбираше това и като мое задължение, а донякъде и като служебно право, ако може така да се каже. И аз останах да ръководя сама разкопките източно от ротондата Св. Георги.

Но освен поемането на разкопките в тази част на вътрешния двор, за мен остана и грижата за защитата на новоразкритите части на "Св. Георги".

Археологическият ансамбъл във вътрешния двор между улиците Леге, Стамболийски, новото Ларго и площад Св. Неделя беше първата извоювана с много борба победа. Щастлива съм, че водих тази битка и че успях.

Днес, когато това място се посещава от всички официални и неофициални гости на София може да изглежда неправдоподобно или най-малкото пресилено да се припомня, че се искаше унищожаването на тези археологически открития. Това изглежда още по-неправдоподобно поради факта, че те на нищо не пречат – разположени в един затворен от големи и тежки нови сгради двор - никакъв строеж не можеше да има там. И въпреки това намираха "съображения" да искат унищожаването на тези скъпоценни находки. Ето как се развиха два случая:

Алеята, която обикаля целия вътрешен двор на хотела (тогава наричан Представителен, а сега Балкан-Шератон) в западната си отсечка минава покрай хотела и неговия вход-изход към двора. Според тогавашния политически порядък партийните величия трябвало да влизат именно от там, директно към залите за приеми или за специални срещи. Чайките - тези огромни руски коли, които някога возеха само най-важните партийни персони (на единствената партия, разбира се) трябвало да бъдат ескортирани не само отпред и отзад, а и от двете страни при това най-малкото от мотори с кош за достатъчен брой охранители. Запазването на кръстовидния вестибюл обаче стесняваше тази част на алеята. Инвеститорът на хотела арх. Шишков държеше на първоначално предвидената ширина. Той доведе партийния отговорник на строежа или по-скоро човека на Държавна сигурност. Беше едър мъж с малко изтъркан балтон и още по-изтъркано кепе и се държеше спокойно. Но аз вече бях се изнервила и ги посрещнах с думите: "Добре, хайде, щом ви трябва място за чайки и мотори събаряйте, и самата ротонда махайте, та да им е лесно на милиционерите!". Човекът с кепето се поусмихна и почна да говори кротко: "Спокойно, бе другарке, няма нищо страшно, ще вкарат моторите отпред и отзад, ние ще се грижим за реда, и толкова широка алея ни е достатъчна." Аз

просто не повярвах на ушите си. Така и стана. След време разбрах, че този човек е от високата интелигенция и съпруг на учителка по латински. На него се дължи запазването на кръстовидния вестибюл.

Този успех ми даде кураж и дори увереност, че човек може да отстоява и така да спечели предварително обречени археологически открития. Така и беше през следващите години. И всяко отделно постижение помагаше за спасяването на следващите новоразкрити старини.

Ще си позволя тук да изброя археологическите ансамбли или малки островчета, които от петдесетте години, до края на моята работа в София бяха спасени:

- Археологическият ансамбъл източно от ротондата Св. Георги - изключително място, където на малко пространство свидетелства за живота от II до XVII век са запазени.
- Североизточната кръгла кула, на ъгъла на улиците Искър и Веслец заедно с помещенията за стражите и части от обиколните улици покрай крепостната стена със следи от нейните преустройства от IV до XIV в.
- Западната порта на крепостната стена с две кули, улица и помещения край нея, с изключителни видими свидетелства от времето на турската обсада и пробива в стената, както и следи от раннобългарски жилища и части от жилища на заселници след разрушаването на крепостта, може би на далматинци или италианци, дошли в София по търговия. Части от археологически ансамбъл в югоизточната част на укрепения град с улици, с октоagonalна сграда, мозайки и пр. от IV в., наречен от мен Константинов квартал и използван вероятно и като средновековна резиденция на севастократор Калоян през XIII век под Кореком на ул. Калоян.
- Част от базилика под Министерство на културата.
- Част от западната крепостна стена с кръгла кула и стълба, с античната улица край стената е магазини и втора напречна улица както и останки от стара църква на мястото на разрушената нова църква "Св. Спас" - под т. нар. тогава Външнотърговска банка (сега Булбанк).
- Източната главна градска порта с две петъгълни кули и началото на главната улица от изток на запад (*decumanus principalis*) - сега в подлеза през бившия партиен дом.
- Части от извънградска базилика северно от крепостната стена.

- Части от извънградска вила с великолепен по своя симетричен план мавзолей с отделни гробници за собствениците на вилата в квартал Герена.
- Останки от извънградско имение в квартал Обеля.
- Останки от извънградско имение - т. нар. вила с мозайките в квартал Филиповци.

Всичко това и други по-малки постижения са изисквали големи усилия, спорове и убеждаване, позоваване на Закона за паметниците на културата и музеите (съвсем безобиден и безопасен за нарушителите всъщност!), свикване на комисии от специалисти (често твърде предпазливи в защитата на разкритото). В онези времена моето поведение е било съвсем донкихотовско. Понякога някои от ръководителите на строежи, с които се сблъсках, взимаха уж доброжелателно предупредителен тон и ми казваха недвусмислено, че това ми поведение е всъщност противопоставяне на социалистическото строителство в София и да му мисля, какво може да ми се случи. А в онези години на непослушните им се случваха наистина големи неприятности.

За съжаление, много от спасеното с толкова усилия през следващите месеци и години не бе защитено и съхранено както трябва. Наистина, в центъра на София се запази не малко. И ако гидовете, които придружават гости на столицата показват добре тези археологически кътове, една обиколка из тях с добри обяснения ще събужда винаги интерес, ще създава представа за града в далечните епохи, от които тези старини идват до нас.

Докато работех в Музея за история на София (повече от 35 години) аз съм изпълнявала ролята на водач по софийските старини, десетки, може би стотици пъти, и съм виждала ефекта от такава обиколка върху най-различни хора, от високопоставени и високообразовани до деца. Изненада, постепенно нарастващ интерес, а често и искрено възхищение - всичко това е било изразявано гласно и негласно за моя голяма радост и удовлетворение. И навярно мнозина от партийните, правителствените или кметските гости са споделяли това със своите високопоставени домакини. А може би и традиционните ченгета-контрольори, които много често ни придружаваха са информирали за този интерес. Така че в онези времена, когато аз работех в Музея за история на София и докъм 1985 година такива обиколки на софийските археологически кътчета обикновено се включваха в програмата на важните гости.

Неголямото пространство източно от ротондата Св. Георги се оказва истинска златна мина за скъпоценни свидетелства за живота на София преди векове. Античната улица, която го отделя от инсулата с ротондата е от първоначално прокарваната уличната мрежа след завладяването на града от римляните. Тя е била една от най-използваните улици с посока север-юг, първата източно от *cardo principalis*, източно от форума. Може би поради многовековния живот на ротондата и тя е оцеляла като граница между нея и съседната от изток инсула.

Улицата проучвахме внимателно, пласт по пласт. Ясно личаха последователните натрупвания над някогашната настилка. Нивото ѝ бавно се е покачвало с вековете. Накрая достигнахме каменните плочи. Но и те не бяха всички от първоначалната настилка. Имаше разкривени, по-малки, които явно са заменили първите правилни плочи. В средата на улицата бе отлично запазен изграденият от тухли канал за нечистите води, а от двете му страни все още бяха запазени глинените водопроводи. Изведнъж един от работниците вдигна блестяща жълта верижка - великолепна златна гривна! Тя грееше, сякаш никаква пръст и кал не бяха се докосвали до нея. По-късно, когато се занимавах с проучването ѝ и подготвих публикацията, имах възможност да се вглеждам във всяка брънка на тази верижка. Но и в момента на откриването ѝ тя беше така лъчиста и красива, както бе прибрана в музейната каса след почистването и каквато е била, когато я е носела нечия женска ръка.

Гривната е италианска изработка. По време се отнася към XV и началото на XVI век. Същата направа имат златни гердани носени от знатни италианци през онези векове. Те са изобразени на портрети от епохата. Всяка брънка на тези вериги е с диаметър около сантиметър и половина, овална, куха, леко огъната, така че да приляга към следващата като позволява на цялата верижка да се огъва меко около ръката.

Гривната има много красива закопчалка (фермоар). Съставена е от тънки пластинки, на единия край двойна, като джоб, а на другия край също двойна, прегънатата, и влиза в джоба със свиване на невидима пружинка, която после се отваря и така задържа двата края свързани. Самите пластинки на лицевата страна имат изящно гравирани украса. Тази загубена на улицата гривна се е промъкнала през насипите на времето, достигнала е настилката от II век и още е навлиerala под нея. Но тя не е загубена вече, а грижливо пазена в музея.

Инсулата източно от античната улица се е простирила на изток до източната крепостна стена, при улицата, която обикаля около крепостната стена от вътрешната ѝ страна. Като самата улица инсулата е преживяла много столетията и след Освобождението е превърната в гъсто застроено търговско кварталче на София, унищожено от бомби през 1944 г., после, това място бе затворено празно пространство между новите сгради и накрая възкръсна, за да свидетелства за векове минал живот тук.

Цялата градска площ от източната крепостна стена до югоизточния ъгъл на укрепеното градско пространство през античността е била най-добрата, най-хигиеничната и най-престижната. Именно в нея, в изследвания участък между днешната улица Съборна и днешната улица Алабин, между улица Лега и улица цар Калоян се откри няколко години по-късно богато строена градска резиденция с отделна банска сграда. Имах основания да ѝ определя като Константинов квартал в Сердика. Може да се каже, че през раннохристиянските столетия и попадащото във Вътрешния двор пространство е свързано именно с този престижен сердикийски квартал.

Историята и на това място започва поне два века по-рано от времето на император Константин Велики и продължава повече от хилядолетие и половина, превръщайки го в богат терен на археологията. И тук, както на много места в Сердика, езическите времена са почти изцяло покрити от големите преустройства през времето, когато градът е важен християнски център.

Разкопките, разбира се, започнаха от много по-късните най-горни пластове. А те се оказаха също много интересни.

Най-напред разкри дългото си служене на града улицата. Преди да стигнем античното ѝ ниво и настилката от големи каменни плочи, се срещнахме с натрупаните над тях средновековни пластове. Една късна каменна ограда е бранела от уличното движение малък двор около ротондата, изграден когато тя вече е била църква и е трябвало да се отдели от всекидневната житейска глъчка. Не е изключено тази ограда да е направена през Второто българско царство, когато църковното пространство е било по-малко от първоначалното, тъй като страничните отделения и кръстовидният вестибюл вече са били разрушени. От източната страна на улицата един богат средновековен дом сигурно е бил свързан с църквата - може би е бил жилище на свещенослужител с висок ранг. Времето на изграждането му е било също след XI век през Второто българско царство.

След обръщането на ротондата в джамия - Гюл джамия (Розовата или джамия на розите) край улицата, в друго солидно изградено от камък жилище се е настанил почитан като свят човек турчин, може би и той свързан с храма. Този турски лечител, който използвал водите на чудотворен кладенец се споменава в едно изследване за ротондата. Това сведение се дължи на спомени на старософиянци. И наистина, непосредствено до улицата, в югоизточния край на мястото се разкри грижливо иззидан кладенец с малък диаметър на отвора. Специално изработени трапецовидни тухлички обличаха гърлото му. А когато изследвахме дъното, то се оказа запълнено с цели и счупени съдове за черпене на вода.

През време на Второто царство кварталът източно от ротондата е бил български, разбира се. Но след завладяването на София от турците и особено след превръщането на църквата Св. Георги в джамия, българското население е било прогонено от това място и тук са се заселили мюсюлмани. Жилищата им са били разположени много близо едно до друго. Въпреки малките им размери, всяко жилище има изба и малък двор с ограда от едри речни волутъци. Почти до всеки дом се откриваше кладенец. Известно е, че в тази част на София е минавала доста голяма подземна река. Навярно кладенците са достигали нейните води.

И кладенците, и боклучните ями край жилищата са истинска съкровищница за археолога - там се изхвърлят ненужните вещи, счупените съдове, там се оглежда всекидневието на домашния живот. Понякога там попадат и късове на изключително красиви и скъпи предмети, с които навярно с мъка са се разделяли обитателите. Всекидневието също е взимало своите жертви, загуби и придобивки са еднакво част от живота.

На тези разкопки можах да събера богата колекция от източен турски фаянс, не малко фрагменти от вносно италианско стъкло, а също така много късове от късна художествена сграфито керамика - от XVI и XVII в. Всяка от тези колекции през следващите години се допълваше и обогатяваше. Докладвайки ги на годишните археологически конференции аз не само информирах колегите си от страната, но това стана подтик за много от тях да се вгледат в своите находки при разкопки на късни пластове и да създадат колекции от такива материали от времето на османското владичество.

За мен работата с фаянса, стъклото и сграфитото беше всякога огромно удоволствие. Тя ми създаде нови интересни контакти с археолози от други

страни, които се занимават с тази епоха. В търсенето на литература и паралели навлязох в други територии, в други култури.

Сред първите ми публикации беше българското сграфито. Винаги ще си спомням за първите ми докосвания до тази красива керамика. Те се случиха на Ескус, в града, който основно е античен и където средновековните пластове и находки биха били осъдени на пренебрежение, ако не бяха ме заинтересували през дългата шестмесечна експедиция. Най-интересното е, че пръв обърна внимание на фрагментите от керамични блюда, украсени със сграфито (гравирана) техника един архитект - много заслужилият за изучаване на антични фортификации и особено на Сердикийската крепост архитект Сава Бобчев. Един ден на Ескус той вдигна един такъв фрагмент и ни обърна внимание, споменавайки термина и датировката. Ставаше дума за класическото датирание в XI - XIV векове, в България по-скоро за XII -XIV век.

Събирайки навсякъде където съм работила тази керамика скоро успях да установя разликите между сграфитото от Второто българско царство и съдовете с такава украса създадени след XIV век, от XV и чак до XVIII век.

Времето след XIV век се смята за време на упадък на сграфито керамиката. За това, разбира се, има и основна причина - и Византия, и другите балкански държави губят независимост. Сграфитото не е вече най-престижната керамика.

Турското завоевание донася източните фаянсови съдове с техния изумителен блясък, нов колорит, нова орнаментална стилистика, а също и нови характерни форми на съдовете.

Най-бляскавите изделия на източното фаянсовото изкуство, включително цариградските, са свързани преди всичко с архитектурата и особено с джамиите. Това е облицовъчният фаянс. Но в България той е рядкост. Ара Маргос, археолог, мой добър приятел от ранно детство и до края на неговия за съжаление недълъг живот откри късове от фаянсови плочки за стенна облицовка при разкопки на една църква от XVII век в Провадия. Църквата е била арменска. Това обяснява изключението донякъде.

Едва ли обаче фаянсовите плочки за тази арменска църква са били произведени в България. Вероятно те са донесени от Армения. Това, разбира се, съвсем не е било лека задача, особено при начините на транспортиране в онези времена.

Тук не мога да не разкажа едни дребни, може би, наглед случки, при които се срещнах с арменския дълбок и искрен патриотизъм. Случи се така, че бях поканена в Ереван. Националният исторически музей на Ереван е много богат и преобладаващата част от изложените музейни ценности са дарени от арменски семейства или от отделни арменци. Това е отбелязано на етикетите във витрините. Много от даренията са направени в памет на загинали във война членове на семейството.

Това звучи тържествено и тъжно. Моите приятели от Ереван ме заведоха на легендарната планина Арарат, на височините близо до границата с Турция. Оттам се виждат земите, откъснати от Армения. На най-високото място се издига високо в небето една камбана. Вятърът я полюшва, звукът ѝ е ясен и тъжен. Камбаната звъни в памет на всички избити арменци във войните с Турция, на хилядите жени, мъже и деца, загинали то глад, жажда и изтощение в дългия път през пустинята при прогонването им от родните места.

Араратската камбана е направена твърде отдавна, много преди софийските камбани, издигнати по времето, когато Людмила Живкова създаде т. нар. Детска асамблея. Дали приликата в устройството е случайна или просто така трябва да изглежда всяка окачена камбана не зная. Но устройството в Арарат и София е едно и също.

Още една "дребна" случка в Армения ми направи силно впечатление. Хотелът за чужденци в Ереван (тогава вероятно единствен нов хотел с удобства) се намира на едно високо място, от което се вижда околността и градът. Разхождайки се пред входа в очакване на автобуса, който ни водеше на заседанията видях, че зад една преграда от храсти се минава в жилищен квартал с малки стари къщи. Поиска ми се да мина по уличките му. Но едно малко момченце, на не повече от 6-7 години ми се развика на руски език, че не мога да навляза в квартала. Понеже съм била чужденка, щяла съм да пиша колко грозни и стари са къщите на хората в този квартал. То дори започна да вика и събира свои връстници, които играеха наоколо и образуваха нещо като преграда на това място, за да не ме пуснат да видя беднотията, която все пак личеше и отдалеч... Тази случка ме трогна и разстрои. Милото дете не знаеше, че там, откъдето бях дошла имаше също много неща за срам и криене. Мисля, че никога не ще забравя тази ереванска случка. Горд народ са арменците. Дано животът им се е променил за добро.

Връщам се отново към археологическите открития – нови за българската археология. Софийските находки от фаянс са главно от кани и блюда, по-рядко от купи. А от времето на упадъка на фаянса (XVIII в.) това са преди всичко филджани за кафе, по-рядко малки купички или чинийки.

Наистина, фаянсът е прекрасно постижение на изкуството на глината. Тя е доведена до съвършена лекота и чистота - бледо сиво или охрово бял ситнозърнест, понякога с леко розов оттенък материал, който позволява да се изработват тънкостенни и леки съдове. Основата е покрита с плътен изравняващ пласт от ангоба (фина пречистена глина) с почти чисто бял цвят за най-доброто производство. Глечта върху нея е плътна, прозрачна и блестяща. Тя позволява рисуваната украса да се откроява прекрасно, особено когато е изпълнена с класическите тонове за най-добрата епоха на турския фаянс - кобалтово синьо, тюркоазено синьо, виолетово патладжанено и черна линия за контур на някои